

İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ 25:2 (2020), SS. 111-128.

Makale Gönderim Tarihi: 31.08.2020 Makale Kabul Tarihi: 04.12.2020

Araştırma Makalesi

MAMURETÜLAZİZ VALİSİ AHMED AZİZ PAŞA'NIN II. ABDÜLHAMİD'E SUNDUĞU LAYİHASI (DOĞU ANADOLU'NUN İSLAHI ÇARELERİ)

Erdoğan POLAT*

Öz

II. Abdülhamid döneminde dış güçlerin kendi coğrafyasındaki tebaasına yönelik müdahalesini görmüş olan devlet buna tepki olarak çeşitli ıslahatlara gitmek zorunda kalacaktır. Rumeli'de ve Doğu Anadolu'da yaşadığı toprak ve insan kaybını Güneydoğu Anadolu topraklarında yaşamak istemeyen devlet bunun çarelerini aramaya başlamıştı. Bölgeye gönderdiği özel yetkili komiserleri ve bürokratları ile ıslahatlara girişen devlet öncesinde layihaları değerlendirmeyi de ihmal etmemiştir. Kendisinden önceki padişahlardan farklı bir şekilde layiha yazımını teşvik eden ve zaman zaman buna bazı güvendiği kişileri memur eden Sultan II. Abdülhamid, gelen hâl çarelerine göre ülkenin siyasi ve içtimai birçok sorunuyla mücadelede girişmiştir. Sultan, Rus ve İngilizlerin kaşımaya gayret ettikleri Kürt ve Ermeni sorununun çözümü bağlamında görevlendirdiği Ahmed Aziz Paşa'yı layiha yazmakla görevlendirir. Paşa kendisinden önce görevlendirilmiş olan Abidin Paşa'nın sert siyasetinin bölge insanında adalet ve devlete güveni zayıflattığına dikkat çekmiştir. Paşa on dört maddelik bir paket dâhilinde zirai, iktisadi, idari, bayındırlık ve maarifle ilgili sorunların çözümünü layihasında sıralayarak padişaha sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, II. Abdülhamid, Layiha, Ahmed Aziz Paşa, Kürt Ümerası.

Atf: Polat, Erdoğan. "Mamuretülaziz Valisi Ahmed Aziz Paşa'nın Abdülhamid'e Sunduğu Layihası (Doğu Anadolu'nun Islahı Çareleri)", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25:2 (2020): 111-128.

* Dr. Öğretim Üyesi, Ardahan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, e-posta: erdoganpolat@ardahan.edu.tr, Orcid: 0000-0003-3088-337X.

**The pleading submitted by Ahmed Aziz Pasha, the Governor of Mamuretulaziz to Abdul
Hamid II
(Report on the Solutions regarding Eastern Anatolia Reforms)**

Abstract

The Empire, that had experienced the intervention of external powers towards the national subjects living within its geographical borders during the period reigned by the Abdul Hamid II, had to make reforms. The Empire which had lost its lands and people in the Rumelia and the Eastern Anatolia started to search for a remedy to prevent the same from happening again in the South Eastern Anatolian territories. The specially authorized commissioners and bureaucrats who were sent to the region initiated the reforms after evaluating the pleadings. Unlike the previous sultans, Abdul Hamid II encouraged the writing of pleadings and occasionally entrusted this task to certain persons he relied upon. He addressed many political and social problems considering the solutions received. The Sultan asked Ahmed Aziz Pasha, who was assigned a duty to solve the Kurdish and the Armenian question incited by the Russians and the British, to write a pleading. Ahmed Aziz Pasha pointed out that the people living in this region had started to lose their trust in the justice and the empire as a result of the strict political system instituted by his predecessor Abidin Pasha. Ahmed Aziz Pasha listed his recommendations to solve the problems regarding agriculture, economy, administration, public works and education as a package consisting of 14 articles in a pleading.

Keywords: The Ottomans, Abdulhamid II, Pleading, Ahmed Aziz Pasha, the Kurdish Umera.

Giriş

Türk siyasi tarihinde devlet adamlarının sultanlara siyasetname, nasihatname sunma geleneği Osmanlı Devleti'nde de sürdürülmüştür. III. Murad döneminde Hırzu'l-müluk ve onunla bağlantılı anonim layihalar, sonrasında ise Koçi Bey Risalesi ve benzeri layihalar devlete bir yol haritası sunma gayretlerinin eseriydiler. Osmanlının son yüzyılında takdim edilen layihaların niceliğinde olduğu kadar konu çeşitliliğinde de büyük bir artış gözlenir. 16. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yerleşik sisteminin bozulmaya doğru gittiği Osmanlı'da 18. yüzyılın sonuna kadar kaleme alınan layihaların en önemli iki özelliğinden birisi bunların kurumların talep etmeleri üzerine yazılmamış olmaları, bir diğeri de kurtuluş çaresini *Kanun-ı Kadîm'in* tavizsiz uygulanmasında görmüş olmalarıdır. 19. yüzyıldan itibaren kaleme alınan layihalar ise bizzat padişahların isteği üzerine kaleme alınmışlardır.¹Kamuslarda, "*Bir madde hakkında tafsilatı havi kaleme alarak makam-ı resmîyeden birine takdim edilen varaka*"²şeklinde tarif

¹ Ali İbrahim Savaş, "Layihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilig*, 1999, c.9, s.88.

² Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türki*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s.1236.

edilen layiha; Osmanlı bürokrasisinde çoğu zaman askeri ve mülki erkânın bazen de resmi görevi olmayan şahısların belli meseleler hakkındaki düşüncelerini yazmalarıyla meydana gelirdi.

II. Abdülhamid dönemi layihalarını farklı kılan özellik ise öncesinde daha çok siyasi ve askeri konulara ağırlık verilirken bu dönemde çok çeşitli meseleler hakkında onlarca layihaların sunulmuş olmasıdır. Osmanlı Devleti'nin netameli bir döneminde tahta çıkan sultanın daha ilk yıllarında Rusya ile savaşa girilerek büyük bir hezimet yaşanmış; sonrasında bu durumu fırsat bilen Avrupalıların müdahalesi ile de karşılaşmıştır. Sultan, iflasa sürüklenmiş bir maliye yanında Ermeni meselesiyle, Kıbrıs meselesiyle, Mısır meselesiyle, Hicaz bölgesinin devlete yeniden bağlılığının pekiştirilmesi gibi meselelerle de mücadele etmek zorunda kalmıştır.³Tanzimat'la birlikte ülke yönetiminde görülen bürokratların ağırlığı II. Abdülhamid'in cülusundan sonra tedrici olarak azalmıştır. Bu süreçte sadrazam ve nazırların rolleri azalmış, iktidar tamamen Yıldız'a geçmiştir. Sultan her türlü bilgi ve belgeyi sarayda toplatarak ülkeyi buradan idare etmiştir.⁴II. Abdülhamid'in devleti yönetirken sıklıkla başvurduğu araçlardan bir tanesi de çeşitli sorunlar karşısında layiha veya raporlar hazırlatmasıdır. II. Abdülhamid yayınlattığı *Muhtıra-i Hümayun* ile devletin karşı karşıya bulunduğu sorunlara hâl çareleri bulmak için devlet adamlarından görüşlerini içeren layihalar hazırlamalarını istemiştir. Devletin içinde bulunduğu durumu ve hangi alanlarda ıslahatın gerekli olduğunu açıklayan *İrade-i Seniyye'de* zamanın ihtiyaçlarına göre sistemin yeniden tanzim edilmesinin gerekliliği üzerinde durulmuştur. Yapılacak ıslahat dokuz başlık altında toplanmıştır: Bunlar ise; medreseler, askeriye, adliye, maarif, maliye, nafia, vakıflar, asayiş ve vilayet idarelerinin ıslahıdır.⁵

1. Abidin Paşa'nın Doğu Islahatı Kapsamında Kürt ümerasını Cezalandırması

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Osmanlı Devleti ağır bir yenilgi almıştı. Devlet bu savaşın sonucunda ilk kez siyasi anlamda Ermeni sorunuyla karşılaşmıştı. Berlin antlaşmasınının 61. maddesinde, doğudaki Ermeniler lehinde

³ Layiha konusunda ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Oğuz, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s.VII-VIII; Mübahat S. Kütükoğlu, "Layiha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c.27, s.116-117.

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011, s.246.

⁵ BOA. YEE. mo: 3-60.) II. Abdülhamid'in devletin ıslahı için alınması gereken tedbirlerin layihalar hazırlanarak sunulması hakkındaki *İrade-i Seniyye'sinin* sadeleştirilmiş şekli için bkz. Mehmed Hocaoğlu, *II. Abdülhamid'in Muhturaları*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998, s.128-133.

islahat yapılması ve büyük devletlerin bu islahatların ne ölçüde uygulandığının takipçisi olmalarının kabul edilmiş olmasıyla birlikte Ermeni sorunu, Osmanlının kendi iç meselesi olmaktan çıkmıştı.⁶ Osmanlı Devleti, Balkanlardaki topraklarını büyük ölçüde kaybetmişken şimdi de doğudaki topraklarının bu şekilde gündeme gelmesiyle vahim bir durumla karşı karşıyaydı. Bu durum Rusya'nın nüfuzunu doğuya kaydırması için bulunmaz bir fırsat sunuyordu. Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin antlaşma tarihine kadar büyük çaplı bir sorun yaşamadıkları bilinen bir gerçektir. Ancak bu konuya müdahil olan İngilizlerin, Ermenilerin bu yöndeki isteklerinin tavizsiz destekçisi bir görüntü sergilemeleri ve bu konuda Osmanlıyı bunaltacak şekilde isteklerini dayatmasıyla süreç zorlu bir hâle geliyordu. Osmanlı Devleti anlaşma uyarınca bölgenin durumu hakkında ayrıntılı araştırma yaptırmak ve adli, idari ve asayiş sorunlarını gidererek bölgede devletin otoritesini güçlendirmek amacıyla Abidin Paşa'yı⁷ Diyarbekir'e, Yusuf Paşa'yı Erzurum'a ve Said Paşa'yı Halep'e göndermişti. Yanlarına da yardımcı komiserler olarak Manas, Nuryan ve Sarkis adlarında üç Ermeni'yi vermişti.⁸

Abidin Paşa bu göreve iki yüz yirmi beş kuruş harcırahla 21 Haziran 1879 tarihinde atanmıştır. Bu konudaki iradede Borsa Komiseri Abidin'le bölge hakkında malumatı olan Erzurum eski vali muavini Manas Efendi'nin ehil ve muktedir olmasından dolayı Abidin Bey'in Diyarbekir ve Mamuretülaziz taraflarında birinci, Manas Efendi'nin de ikinci komiserliğe tayini yer alıyordu. Abidin Paşa serkomiser sıfatıyla bölgede hiç vakit kaybetmeden araştırmalarına

⁶ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987, s.105-125.

⁷ Preveze doğumlu olan paşa memleketinde iyi bir tahsil gördükten sonra İstanbul'da devlet hizmetine girmiştir. Sonrasında Preveze mutasarrıf muavinliği, merkez kaymakamlığı ve mutasarrıf vekilliği görevlerinde bulunmuştur. Kısa bir müddet sonra Sofya mutasarrıflığına tayin edildiği de oraya gidemeden Erbaa, Tekfurdağı ve Varna mutasarrıflıklarıyla görevlendirilmiştir. II. Abdülhamid kendisinden iki dereceli mebus seçimiyle ilgili nizamnameyi hazırlamasını istemiştir. Osmanlı-Rus harbi sırasında Yenişehir mutasarrıfıdır. Paşa "*Doğu islahat hareketleri*" için Diyarbekir'e gönderilmiştir. Buradan Rumeli beylerbeyi unvanıyla Sivas valiliğine, altı ay sonra da Selanik valiliğine tayin edilen Abidin Paşa 1880 yılında da üç ay Hariciye nazırlığında bulunmuştur. Bu görevini ise Mecidi nişanı verilerek gönderildiği Adana valiliği takip etmiştir. Dört yıldan fazla bir süre bu görevde kalan Abidin Paşa, tekrar Sivas valisi (1884) ve bir sene sonra da Ankara valiliği yapılmıştır. Paşa son olarak Cezâyir-i Bahr-i Sefid (Akdeniz adaları) valiliğinde bulunmuştur. Bu görevinden sonra emekli olunca İstanbul'a dönmüş olsa da ardından Yemen islahatı için kurulan komisyonda görevlendirilmiştir. Abidin Paşa bu görevdeyken vefat etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İskender Pala, "*Abidin Paşa*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, C.1, s.310.

⁸ Konsoloslarıyla İngilizlerin yaptıkları önerilerin, verdikleri notaların devlette ne şekilde yankı bulduğu, özellikle Sultan II. Abdülhamid'in tutumuyla Osmanlı Meclisi'nde yapılan görüşmeler hakkında bkz. Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkması 1878-1897*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1984, s.79.

başlar. Bölgenin kendine özgü zorluklarından biri olan yerel aşiret güçlerinin bölgedeki hâkimiyeti Abidin Paşa'nın önündeki en önemli engellerdendir. Abidin Paşa asayişi sağlamak için kendisine verilen görevi ifa ederken uyguladığı yöntemlerin sertliği yüzünden birçok şikâyet Babiâli'ye ulaşmıştır. Kürt aşiret reisleriyle, bölge ileri gelenlerini ve bir takım eşkiyayı Halep ve Sivas'a sürgün etmesi, paşanın tartışılan uygulamalarının başında geliyordu. Paşanın aldığı kararlar hakkında kendisinden detaylı izahat istenmiştir. O da yaptığı uygulamanın haklılığını ve zorunluluğunu ifade etmek için 4 Ekim 1879 tarihinde Harput'tan Dâhiliye nezaretine gönderdiği telgrafta, Diyarbakir'den gönderilerek Halep'te tevkif edilen şahısların isimleriyle her birinin sürgünlerine sebep olan suçların neler olduğunu arz etmeye çalışmıştır. Heyetlerinin Diyarbakir hududuna girer girmez zulümleriyle herkesin dilinde şöhret olmuş, hükümetin nüfuzunu eritip, ahaliyi korkutarak adeta esir eden bu kişilerin dehşetli hallerini işitmişlerdir. Abidin Paşa yazısında sürgüne gönderilenlerin son üç yılda halka yaptıkları kötü muamele ve zulümleri detaylandırıp örnekler verir. Bunlardan ilki Siirt memlehasına giden yetmiş üç kaçakçıyla ilgilidir. Bunlar tuzlarını alıp dönerken Garzanlı aşireti reisi Fettah Bey'in sınırına ulaştıklarında tüm paralarına el konulur. Bir süre sonra ise Fettah Bey'in yeğeni iki yüz adamıyla bu biçarelerin önünü kesip, silahlarınızı bırakınız sizi hükümete teslim edeceğim, der. Herkes çaresiz silahlarını bıraktıktan sonra hepsini bağlayıp boğazlarını keserek idam eder. Abidin Paşa, bölgede hükümetin nüfuzunun olmadığını ve herkesin Fettah Bey'in kuvvet ve zulmünden çekindiği için hiçbir varisin bu konuda şikâyetçi olmadığını, bir tane arzuhalin bile yazılmadığından yakınmıştır. İkincisi ise sınırdan geçen kırk dört mataracıyla alakalıdır. Bunların, mallarına el koymak isteyen Mistoyi Kato ismindeki ağanın biraderine karşı çıkarken yaşanan arbedede mataracılardan iki kişi ağanın biraderini yaralar. Bunun üzerine üç yüz kişiyle yola düşmüş olan Mistoyi Kato Ağa mataracılara yetişip, sizi hükümete götüreceğim, diyerek silahlarını alıp ellerini bağladıktan sonra kırk dördünü de boğazlar. Bu vahşete rağmen bunların aileleri de hiçbir şikâyette bulunamamıştır. Bölgedeki yerel güçlerin halkta meydana getirdiği korkunun inanılmaz boyutlarda olduğunu ifade eden Abidin Paşa, halkın hükümet yerine bunlara tabi olduğunu paylaşır.⁹

Abidin Paşa, kendilerine verilmiş olan talimatın 8. maddesinde geçen, *"huzur ve asayiş muhafazaya çalışırken buna uymayan şahısların uzaklaştırılması caizdir"* ibaresine uygun olarak Diyarbakir valisiyle Siirt mutasarrıfı Said Paşa ve ileri gelenlerle müzakere edip ortak bir kararla bunları Halep'e sürgün ettiklerini

⁹ Halis Çanakçı, *Abidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1880-1906)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2019, s.18.

belirtmiştir. Bölgede hükümetin nüfuzunu yeniden tesis edip halkın emniyetini sağladıklarını ifade etmiştir. Söz konusu kişileri sorgusuz sualsiz cezalandırdıkları iddiasına ilişkin de, bunların mahkemeye çıkarılmasının mevcut ortamda mümkün olmadığı şeklinde cevap vermiştir. Diyarbakir'e ulaştıklarında durumun aciliyetine binaen derhal ıslahata başladıklarını, çok zor şartlar altında bütün gün ve geceleri uykusuz geçirerek devlete bir gailenin açılmaması ve hükümetin nüfuzunun iade olunması yolunda çalıştıklarını da yazmıştır. Ayrıca bölgede bir yandan polis ve jandarma teşkili, diğer taraftan talimatnamenin birinci maddesi ahkâmınca kırk üç azadan mürekkep teşekkül edilecek İslahat Komisyonu'na başkanlık ederek ıslahat ile uğraşmakta olduğunu; ancak bir sonraki posta ile Haleb'e gidenlerin isim ve suçlarını ihtiva eden defterin takdim edileceğini de bildirmiştir.¹⁰

Öte yandan sürgüne gönderilenlerin bir süre sonra firar ederek Diyarbakir'e ulaştıklarına dair haberler İstanbul'a gelmeye başladığında bu haberlerin doğru olup olmadığının araştırılması Babîâli tarafından istenir. Haberin doğru olduğu kısa sürede anlaşılır. Dönemin Sivas valisinin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 14 Temmuz 1880 tarihli telgrafta Karageçi Aşireti reisi Abdullahzade'nin, kardeşi Halil'in, Milli Aşireti reisi İbrahim'in, kardeşi Mehmed ile amcaları Ali'nin çarşı iznine çıktıklarında yanlarında iki zaptiye bulunduğu halde gizlice memleketlerinden getirttikleri atlara binerek firar ettikleri, içtimada durum fark edilince süvarilerin peşlerine derhal gönderilip geçiş yollarının tutulduğu ifade ediliyordu. Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen başka bir telgrafta ise Abidin Paşa'nın komiserliği esnasında Haleb'e ve Sivas'a sürgün edilenlerin uzun bir süre geçmesine rağmen neden daha uzaklara gönderilmediklerinin anlaşılmadığı bilgisi paylaşılmaktaydı. Çok geçmeden bunların üçer beşer firar etmeye başladıkları için bunlardan Sivas'ta kimsenin kalmadığı, Halep'den firar edenlerin sayısının da yirmi beş kişiyi geçtiği bildiriliyordu. Firarilerden bazılarının memleketlerine döndükleri, bazılarının ise tekrar yakalandıkları, çoğunun ise asılma korkusuyla dağlarda kırlarda dolaştığı anlaşılmaktaydı.¹¹

2. Ahmed Aziz Paşa'nın Doğu Anadolu'da Tahkikat'la Görevlendirilmesi

II. Abdülhamid tarafından tayin edilen Abidin Paşa çevredeki eşkıyalarla birlikte Kürt ümerasından birçoğunu da doğu bölgesindeki ıslahat kapsamında

¹⁰ Çanakçı, *agt*, s.20-21.

¹¹ Çanakçı, *agt*, s.24-25.

Sivas ve Halep'e¹² sürgün etmişti. Sayıları 100'ü bulan sürgünlerden Halep'e sürgün edilen Kürt beylerinin tamamının firar edip Diyarbakır'a döndükleri haberinin alınması üzerine Babîâlî'den Diyarbakır vilayetine konunun araştırılması 2 Ramazan 1297 (8 Ağustos 1880) tarihinde çekilen telgrafla istenmiştir.¹³Hâlbuki daha önce Halep valiliğinden 28 Şaban 1297 tarihinde (5 Ağustos 1880) Dâhiliye Nezareti'ne bu konuyla ilgili çekilen telgrafta askerî kışlada tutuklu olan Kürt beylerinden bir kısmının menfalarına gönderilmedikleri ve bunlardan bir kısmının firar ettikleri bilgisi paylaşılmıştı.¹⁴Öte yandan Halep'teki Kürt beyleri Yıldız Sarayı'na çektikleri telgrafta mağdur durumlarını özetleyerek tahliyelerini talep etmişlerdir. Halep valiliği tarafından firariler ile ilgili çekilen telgraftan dört gün sonra (3 Ramazan 1297/9 Ağustos 1880) çektikleri telgrafla bu sefer firar etmemiş olan Kürt beyleri kendilerini savunmuşlardır. Onlara göre Abidin Paşa tarafından tayin edilen bey ve ağalar ile bazı felaket tellallarının iddiaları dikkate alınarak sürülmüşlerdir. Çoğunluğu fukara, bir kısmı ise esnaf olan bu insanların muhakemeleri yapılmadan Halep'e sürülmüşlerdi. Buna karşılık serbest kalmak için birçok kez devlet yetkililerine telgraf çekmişler ancak adalete mazhar olamadıklarını ifade etmişlerdir. Mamuretülaziz valisi Seyyid Ahmed Aziz Paşa'nın¹⁵ görevlendirildiği tahkikat neticesinde de kendilerinin mağdur olduklarının tebeyyün ettiğini iddia etmişlerdir. Ekserisinin yanında evraklarının olmadığı, *eman davacıları* var ise muhakemelerinin yapılmasını; yoksa usulsüz olarak Halep'te alikonulacak olurlarsa hapiste çürüyecekleri endişesini dile getirmişlerdir. Bunlar çözüm olarak

¹² Sürgünlerin yevmiye masraflarıyla sevk memurlarının harcırahlarına ödenen 22759 kuruş 10 paranın mahsubu hakkında Diyarbakır vilayetinden gönderilen yazıda dâhiliye nezareti zuhurat tertibi açığına ilaveten mahsup edilmesi için izin istenmiş ve mesele dâhiliye nezaretine bildirilmiştir. Sonrasında mesele maliye nezareti makamı tarafından yazılan 16 Recep 1298 (14 Haziran 1881) tarihli tezkire ile sadrazamlığa bildirilince oradan da çözmesi için Şura-yı Devlet'in dâhiliye dairesine havale edilmiştir. Maliye nezareti tarafından ilk olarak Hicri 1295 senesinde bu masrafların dâhiliye zuhuratı tertibi açığına alınması düşünülmüştü. *Zuhurat tertibi* beklenmedik masrafları karşılamak için ayrılmış bir bütçe kalemiydi. Konuyla ilgili bkz. BOA, Y_A_RES.12.46.1.1, (22 Ağustos 1881/1298 N 26); BOA, Y_A_RES.12.46.2.1, (22 Ağustos 1881/1298 N 26); ayrıca bkz. BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.2.1, (19 Aralık 1880/1298 M 16).

¹³ BOA, Y.PRK.ŞD.1.13.6.1, (19 Aralık 1880/1298 M 16).

¹⁴ BOA, Y.PRK.ŞD.1.13.7.1, (19 Aralık 1880/1298 M 16).

¹⁵ Ahmed Aziz Paşa (1835-1903) II. Abdülhamid dönemi valilerindedir. Sırasıyla Mamuratülaziz, Ankara, Trabzon, Diyarbakır, Yemen, Beyrut ve Musul valiliği yapmıştır. Osmanlı Devleti tarafından özel görevle bölgede görevlendirilen Ahmed Aziz Paşa 3 Recep 1297 (11 Haziran 1880) tarihinde layihasını Mabeyn-i hümayun başkitaletine göndermiştir. Bkz. Abdülhamit Kırmızı, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik yayınları, 2016 İstanbul, s.227-231.

mahkemeye çıkarılıncaya kadar birinin kefaletiyle tahliye edilmelerini istirham etmişlerdir.¹⁶

Diyarbakir eyaletinde meydana gelen sorunlarla ilgili görevlendirilen Mamuretülaziz valisi Ahmed Aziz Paşa, Diyarbakir ve Halep vilayetlerinde incelemelerde bulunmak için bir süre bölgede ikamet etmiştir. Paşa, *Mabeyn-i Hümayun Başkitabet* dairesine 2 Recep 1297/10 Haziran 1880 tarihinde yazdığı arızasında vaktiyle Rumeli'nin haiz olduğu siyasi ehemmiyetin tedricen Kürdistan cihetlerine taşındığını, dolayısıyla hassas olan bu meselede son derece uyanık ve dikkatli olunması gerektiğini ifade etmiştir. Bu bölgedeki Müslüman nüfusunun Ermeni nüfusundan 7-8 kat fazla olduğu için bölgedeki sorunların zamanla aşılabileceğini düşünmektedir. Ahmed Aziz Paşa'ya göre bu meseleler göz ardı edilirse Rumeli politikasında olduğu gibi sorunlar refte refte artarak memleketin tümünü etkileyecek şekilde aleyhimize gelişecektir. Paşa, layihasının mukaddimesinde bölgedeki idarecilerle nüfuz sahiplerinin çoğunlukla irtikâp ve irtişa ile hareket ederek menfaatlerine göre davrandıklarını, halkın bundan dolayı merkezî idareye olan inancının sarsılmakta olduğu ve bu şiddetlenen zulümlerin artık tahammül edilemez bir noktaya geldiğini vurgulamıştır. Ona göre bölgedeki nüfuzlu kişiler, adeta bir şirket gibi hareket ederek çeşitli hile ve oyunlarla bürokratları istedikleri gibi yönlendirerek haksızlıklarını gizlemektedirler. Bu durum ise bölge insanlarının devlete olan rabitasını tehlikeli bir şekilde zayıflatmaktaydı. Zamanla bu durum büyük bir sıkıntıya kapı aralayacaktır. Layihanın tespitlerine göre bölgedeki Ermeniler eskisi gibi Rusya'ya meyilli değildiler. Sadece bir kısmının İngiltere'ye temayülü gözükmektedir. Ruslara yüz çevirmiş olan Kürtler ise bölgede çoğunluğu oluşturduklarından dolayı bu amaçla yer değiştirmelere gerek olmadığı raporda tasrih edilmiştir. Yazıya göre gerek Diyarbakir vilayetinde gerekse çevre illerde yapılması gerekenler bellidir; rüşvet ve haksız kazancın önüne geçilmesi ile yerel güçlerin zulümlerine engel olunmasıdır.¹⁷

Ahmed Aziz Paşa, dâhiliye nezaretine ve bir nüshasını da bizzat padişaha takdim ettiği layihasının yazımıyla 20 Rebiülâhir 1297/1 Nisan 1880 tarihinde görevlendirildiğini, bunun için ise Halep'teki sorgulamalara ve Diyarbakir'deki tahkikata katıldığını ifade etmiştir. Paşa, Hariciye nâzırı Abidin Paşa'nın bu layihaya takdir nazarıyla bakmadığı gibi bunu hoş görmediğine de teessüf etmektedir. Ahmed Aziz Paşa ayrıca yazmış olduğu arızada görev yerinin

¹⁶ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.4.1, (19 Aralık 1880/1298 M 16).

¹⁷ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.1.1, (19 Aralık 1880/1298 M 16). Ahmed Aziz Paşa'nın bölge için maarif, ziraat, bayındırlık, adli ve idari tavsiyelerini içeren on dört maddelik layihası için bkz. BOA, (Y_PRK_ŞD.1.13.3.3).

İstanbul'a yakın bir vilayete alınmasını da bu vesileyle istemiştir.¹⁸Çünkü merhum paşa babasının ve biraderinin vefatları üzerine altmış kişiden oluşan geniş ailesinin bakımıyla da sorumlu olduğunu ve onların bu bölgeye gelmelerinin de zor olduğu bir gerçektir. Gerçi Abidin Paşa'nın, Diyarbakir valisinin istifası şayiasını duyması ve bu bölgeleri bilmesinden dolayı kendisini burada görmek istediğın de düşünmektedir.¹⁹

Aziz Paşa'nın gönderdikleri dışında konuyla ilgili birçok evrak sonrasında *Heyet-i İthamiye* tarafından ele alınmıştır. Sürgün edilenlerin suçlarına dair yeterli kanıtın olmadığı ve konunun *İstinaf Mahkemesi'*ne gönderilip ele alınması talep edilmiştir. Meclis bu konuyu görüşmek için hususi bir oturum yapmıştır. Buradan çıkan karara göre; bunların yargılanmadan memleketlerinden Halep ve Sivas taraflarına sürgün edilmiş olmaları adil bulunmayarak, cinayet ve benzeri suçlara karışmış olanların tespiti için muhakemelerinin yapılarak masum olanların memleketlerine geri gönderilmeleri istenmiştir.²⁰

3. Ahmed Aziz Paşa'nın Doğu Anadolu İçin Hazırladığı İslahat Layihası

Ahmed Aziz Paşa, Dâhiliye Nezareti'ne takdim ettiği layihasında Diyarbakir vilayetinden Halep ve Sivas vilayetine sürgün edilen 100'ü aşkın Kürt emirinin sorgulanmalarını izlemek ve Diyarbakir'de onlarla ilgili tahkikat yapmakla görevlendirildiği için Diyarbakir'e gittiğini, çıkacak neticeyi de arz edeceğini ifade etmiştir. Paşaya göre bunlar arasında cezaya müstahak olan bazı zararlı şahıslar var ise de içlerinde *saltanat-ı seniyyeye* bağlı ve ona hizmet eden muteber insanlar da bulunmaktadır. Nitekim bu insanlar Bedirhan Paşazade'lerin²¹ doğudaki isyanında da devletin yanında yer alarak sadakatlerini göstermişlerdir.

Bunlar devletten mükâfat beklerken tersine cezalandırılmalarını içlerine sindirememişlerdir. Zaten sorgulamalarda suçlamaları kabul etmedikleri gibi kendilerine iftira atıldığını ileri sürmüşlerdir. Sivas'ta bulunanların bir kısmı ile ilgili Sivas valisinin yazısından da bu anlaşılmaktadır. Mahkûmlar gönderdikleri birçok telgrafta da bu durumu vurgulamışlardır.²²

¹⁸ BOA, ŞD_1457.17.1.1, (11 Eylül 1880/1297 Ş 16).

¹⁹ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.2.1.

²⁰ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.2.1.

²¹ Mir Bedirhan Bey (1802-1870) Cizre Beyi (Botan Emiri) iken isyana kalkmış ve sonrasında sürgün edilmiştir. 20 Recep 1263 (4 Temmuz 1847) İstanbul'a Bedirhan Bey ile birlikte toplam yüz yirmi beş kişi gönderilmişti. 3 Zilkâde 1263 (13 Ekim 1847). Sonuçta Bedirhan Bey devleti yıllardır uğraştırmasına rağmen affedilerek Girit'e sürgün edilmişti. Bedirhan Bey'in hayatı ve sürgünü için bkz. Fatih Gencer, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010, s.205-210.

²² BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.2.

Paşaya göre, suçluların sorgulanmalarından ve kendisinin yaptığı tahkikattan sonra sürgün edilenlerin üç kısma ayrıldığı görülmüştür. Bunların bir kısmı zulümleriyle memleketi ve halkı dehşet içerisinde bırakmışlardır. Bir kısmı ise hukuka aykırı bazı fenalıklarda bulunmuş kişilerdir. En sonuncu kesim ise bunlar arasında bu tür davranışlardan külliyen uzak durdukları halde cezalandırıldıkları için toplumun dikkatini çekmekte ve kötü niyetli çevrelerin siyasi emellerine hizmet edebilecek insanlardır. Ahmed Aziz Paşa'nın layihasında bu yargılamaların nasıl yapılması ile ilgili çözüm önerileri de mevcuttur. Ona göre sürgüne gönderilen bu üç kısım insanla ilgili özel mahkemeler kurularak meselenin yeniden derinlemesine araştırılması ve çıkan sonuca göre cezaların tahakkuk etmesi gerekmektedir. Nitekim buna göre beraatı tebeyyün edenlerin serbest bırakılması, diğerlerinin ise suçlarının ağırlığına göre idam, kürek ya da bir müddet hapisle cezalandırılmaları uygun olacaktır. Ancak yanlış bir siyasetin sonucu suçlu görülenler toptancı bir yaklaşımla bir tutulmuş ve topluca sürgüne gönderilmişlerdir. Paşanın iddiasına göre Abidin Paşa'nın layihasında görüleceği üzere tercih ettiği yöntemde yerli unsurların ve ecnebilerin itirazına mahal verilmekte, bölgedeki Hıristiyan ve ecnebilerin zihnine Ermenistan gibi projeler düşürülmektedir. Öte yandan bu durum aynı zamanda Müslümanların da umutsuzluğunu ziyadeleştirmektedir.²³

Layihaya göre bölgedeki kötü idarecilerin rehaveti sonucunda birçok yerde fenalıklar yaşanmış ve bundan dolayı ecnebilerin yanında yerlilerin de şikâyetleri olmuştur. Meselenin harareti düştükten sonra şikâyetlerin önemine binaen kanun ve nizamlara dayanan bazı icraatlar yapılmalıydı. Bölgeye komiser olarak tayin edilmiş olan Abidin Paşa'nın yaptığı tahkikat sonrasında suçlular hakkında ortaya konulan şikâyetlerle ilgili bir *Nizamiye mahkemesinin* görevlendirilmesi icap ederdi. Suçlular hak ettikleri cezayı almış olsalardı halkın teskin edilmesi mümkündü. 40 kişiyi birden idam etmek gibi zalimane bir cinayeti işlemiş olan Mistoyu isimli şaki ile emsali birkaçının cezası idam olsaydı bunun siyasi tesiri tartışılmaz ve bu her türlü icraatın alternatifi olurdu. Buna mukabil hâlihazırda yürütmenin gösterdiği zaaf sonucunda yapılanlar bazı devletlerin de beklediği bir sonuç olmasının yanı sıra bölgede hükümetin tesirini azaltmakta ve bin türlü emel ve söylentiye doğurmaktaydı.²⁴

Halep'te iken Ahmet Aziz Paşa'nın 5 Nisan 1296/17 Nisan 1880 tarihinde çektiği telgraf üzerine Kürt emirlerin Halep mahkemesinde muhakemelerinin yapılması devlet tarafından uygun bulunmuştur. Ancak yargılamaların kanunlara tamamen uygun yapılarak dedikodulara, dâhili ve harici itirazlara fırsat

²³ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.2.

²⁴ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.2.

vermeyecek şekilde icrası için layihasının bir suretini 4 Mayıs 1296/16 Mayıs 1880 tarihinde bu sefer Diyarbekir'den çektiği telgrafiyla talep etmişti. Paşaya göre kötü yönetimin vahim neticesi olarak buradaki mezalim dahi olağanüstü bir şekilde ilerlediği gibi, ekserisi Diyarbekir ahalisinden ehil olmayan kaymakam ve müdürler istihdam olunmuş ve bunların yapmadıkları fenalıklar kalmamıştır. Bu tür insanların tecziye edilmeleri şöyle dursun içlerinden büyük cinayet işleyenler bile cezalandırılmamıştır. Hatta bunların bazıları da o sırada görevlerinin başındaydılar. Ahmed Aziz Paşa sorunun çözümünü; bölge ahalisinin padişahın adaletinden eşit şekilde istifade etmesinde ve 15-20 yıldır kötü idarecilerin rehavetinden yararlanan mütegalibenin elini siyasetten çekmesinde bulmaktadır.²⁵

3.1. Adliye Çalışanlarıyla Ve Yargılama Usulüyle İlgili Tavsiyeler

Ahmet Aziz Paşa, mahkemelerin nüfuzlu kişilerin ve özellikle eşrafın tesirinden kurtarılması için mahkemelere mahallinden aza seçilmemesini, bunun yerine ihtiyacı kadar memurun "*Reis muavini*" namıyla istihdam edilmesini tavsiye etmiştir. Bu memurların ise adliye memurlarından istenilen evsafa haiz olanlardan seçilmesini istemiştir. Paşa, bölge ahalisinin cehaleti ve bedeviyetine münasip olacak şekilde "*Mehakim Nizamnamesi*"ne (Nizamiye mahkemelerine ilişkin düzenleme) de istisna hükümlerin ilavesini önermiştir.²⁶

3.2. Eğitimle İlgili Tavsiyeler

Paşa bölgede *Mekteb-i İdadi'lerin* (Lise) açılmasının çok külfetli ve masraflı olacağından dolayı bunun yerine rüştiyelerin ıslahının daha doğru olacağını düşünmektedir. Ayrıca *Mekteb-i İbtidaiye'si* olmayan kaza ve kasabalara da sıbyan mekteplerinin açılmasını, burada görev alacak muallimlerin geçimi için bütçeden pay ayrılmasının önemi üzerinde durmaktadır. Paşa bu işler için bir gelir kalemi olarak; vakıf şartlarından iz ve eser kalmamış vakıfların gelirlerinden eğitimin yaygınlaştırılması için istifade edilmesini önermektedir. Buradaki gelirlerden merkez vilayette istihdam edilecek "*Maarif Müfettiş*"leriyle sancaklardaki "*Müfettiş Muavinleri*"nin maaş ve harcırahlarına da ayrılmasını tavsiye etmiştir.

Müfredatla ilgili görüşler bağlamında ise paşa, mevcut rüştiyelerde eskiden beri okutulmakta olan derslere lüzumu açık olan fen, inşa, kitabet ve fen usulü derslerinin ilave edilerek mezunlarına bundan sonra diploma verilmesini önermiştir. Bu okulların süresinin bir yıl uzatılarak buradan çıkacak çocukların her

²⁵ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.2.

²⁶ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

yerde aranan ve vazifesinden istifade edilecek şekilde yetiştirilmesini de elzem görmektedir. Layihada maarifle ilgili üzerine durulan son konu ise bölgede daha önce büyük gayretlerle vücuda getirilmiş olan ıslahathanelerin ıslahı meselesiydi. Layihada bazı memurların kötü idarelerinden dolayı muattal kalmış olan bu önemli eğitim kurumlarının yeniden açılması ve ihyası ile memlekete fayda sağlayacak bir hale getirilmesi mühim bir mesele olarak görülmüştür.²⁷

3.3. Mahalli Yöneticilerle İlgili Tavsiyeler

Bölgede çalışan kaymakamların maaşları çok düşük olduğundan dolayı dışarıdan buraya muktedir adamların bulunması layihaya göre çok zor görülmektedir. Zaten bunların tahsildarlık vazifesinden başka bir iş yapmadıkları da ortadaydı. Ama artık müstakil tahsildarların gelmesiyle birlikte kalmalarında lüzum görülmeyen ve merkez idareleri kasabalarda olmayan müdürlüklerin lağvedilmesiyle onlardan kalacak maaşların kaymakamlara tahsis edilmesiyle muktedir kaymakamların istihdamı mümkün görülmektedir.

Paşa, valilerin yetkileriyle ilgili de çeşitli düzenlemeler önermiştir. Buna göre bölgede kanun hâkimiyetinin sağlanması ve medeniyetin bu haveliye yayılmasına kadar valilerin yetkilerinin arttırılmasını, hatta icabında askerî kuvveti kullanma salahiyetinin de valilere tevdiini uygun görmektedir. Valilerin her vakit vilayeti teftiş etmek ve ahalinin durumunu görmek için gezmeleri mecbur iken burada buna bir müddettir riayet edilmemiştir. Hâlbuki elzem olan bu kontrol mekanizmasının icrasıyla valilerin senede iki üç ay vilayetin teftişine mecbur ve memur edilmeleri de layihada tavsiye edilen hususlar arasındadır.²⁸

3.4. Bayındırlıkla İlgili Tavsiyeler

İsmail Paşa zamanında başlatılan yol çalışmaları halefleri tarafından gerekli ehemmiyetin gösterilmemesi sebebiyle tamamlanamamış, mevcut olan yolların tamiri de yapılmamış olduğundan dolayı mevcut yolların durumu hiç de iç açıcı değildir. Birçok emek ve masrafla tamamlanmasına ramak kalan Diyarbekir'le Harput arasındaki yolun acilen tamamlanması, bazı noktalardaki tamiratın da yapılması mühim bir meseledir. Oradan en yakın iskeleye ulaşacak yolun güzergâhını belirlemek için tecrübeli bir harita mühendisinin tayini de vakit kaybetmeksizin yapılmalıydı.²⁹

²⁷ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

²⁸ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

²⁹ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

3.5. Bölgede Görülen Kıtık ve Ziraatla İlgili Tavsiyeler

Yukarıda bahsedilmiş olan yolun yapımına muvaffak olunursa bölgenin ziraat alanındaki engellerinden olan mesafe uzaklığı ile mahsul olarak sadece buğday ve arpanın ekiliyor olmasının önüne geçilebilecektir. Bu ürünlerin araba ile nakli mümkün olsa bile nakliye masraflarının bunların kıymetlerine nispetle pek fahiş olduğundan ahalinin bundan istifade etmesi ve bölgenin kalkınması mümkün olmayacaktır. Nakliyenin yalnız bunlara hasredilmesi yapılacak olan yolun büyüklük ve ehemmiyetiyle mütenasip olmayacaktır. Diyarbekir ve havalisinin konumu ve havası aslında pamuk ve afyon gibi her tarafta kıymete haiz olan bir ürünü yetiştirmeye uygun olduğundan çiftçilerin bunlara teşvik edilmesi elzem bir husustur. Bu mahsullerin nakliyatının kıymetine nispetle pek hafif olacağından dolayı bunların ekilmesinin bölgenin fakirlik ve tembellikten kurtarılmasına da hizmet edeceği layihada gösterilmiştir.³⁰

Layihada bölgenin kalkınması için alternatif olarak şeker ekilmesi ve şeker fabrikalarının kurulması da önerilmiştir. Verimli topraklara sahip olan bölgede o yıl görülen kıtlıktan istifade etmiş olan 8-10 Diyarbekir'li şahsın yönlendirilerek bir kumpanya teşkil edilmesi ve sonrasında burada kurulacak olan şeker fabrikasının kalkınmayı sağlayacağı paşanın görüşleri arasındadır. O yılki kıtlıktan bazı civar memleketler olduğu gibi Diyarbekir ahali de pek çok etkilenmişti. Birçok köy halkı dağıldığı gibi nüfusça da hayli kayıp vuku bulmuştu. Bu hâle üzülen padişah da nazarı dikkatini çeken bu hadisenin sebeplerinin araştırılarak kendisine yazılmasını ve tedbirlerin alınmasını istemişti. Paşanın kıtlıkla ilgili tedbir tekliflerine gelecek olursak; onun tespitine göre bölgede 8-10 yılda bir şiddetli kıtlık olmaktadır. Bunun çıkış sebebi bulunamadığı gibi zahirelerin bozulmaksızın dört beş sene muhafazası yolu da henüz bulunamamıştır. Paşa, kıtlık zamanında buğdayın beher kil İstanbulisi bir liradan ziyade olurken, bereketli olduğu senelerde ise 5 kuruşa belki daha aşağıya düştüğü tespitinde bulunur. Kıtlığı müteakip çiftçiler ziraat işi tekessür ettikçe hububatın fiyatı düşecek bu sebeple çiftlik ashabı masraflarını kurtaramayıp zarar ettiklerinden, çiftçiler dahi emeklerinin karşılığını bulamadıklarından kendilerine tabi bir yeis ve tembellik gelerek yalnız yaşamlarına yetecek kadar şeyi ettikleri yüzünden de 8-10 senede bir kuraklıktan ve başka sebeplerden dolayı ekinlere arız olan kıtlık ve pahalılığı meydana gelmekte, pahalılığın işaretleri hissedilir hissedilmez bu yolda istifade eden bazı muhtekir tüccar ve nüfuz sahibi kişiler öşre ayrılmış hububatı satın alıp bunları stoklayarak pahalılığın şiddetlenmesine ile halkın perişanlığına sebep olmaktadır. Bunun önünü almak için evvela çiftçilerin belli bir miktardan

³⁰ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

aşağısını ekmesinin önlenmesi ve iki senelik kendilerine yetecek kadar zahire bulundurulmasının mecburi edilmesi gerekmektedir. Diğer bir tedbir olarak *hâsılat-ı öşriyeden* lüzumu miktarı zahire icabında kullanılmak için depolanıp, bozulmamak için rutubet ve hava tesirinden tamamıyla muhafaza edilmesi icap eder. Son olarak kıtlığın işaretleri hissedildiğinde tüccara toptan hububat satılmayıp, muhtaçlara satılması, satış işinin düzenlenerek hile ve oyunlara meydan verilmemesi gibi ihtiyati tedbirler ciddi bir şekilde ele alınırsa aciz düşmüş olan halka büyük bir hizmetle merhamet gösterilmiş olunacaktır.³¹

3.6. Vergi Tahsiliyle İlgili Tavsiyeler

Vergi tahsiliyle ilgili yürürlükte olan talimatta buralarda tahsildarlar vasıtasıyla bu işin ifa edileceği yazılıydı. Bu mühim iş o zamana kadar zaptiye askerleri ile bazen de asakir-i şahanenin toplaması zaruretti. Ancak o sırada bu işin tahsildarlar vasıtasıyla icrasının terk edilerek bölgede kalkınmanın yaygınlaşmasına kadar yine zaptiyeler marifetiyle yapılması tavsiye edilmektedir.³²

3.7. Nüfus Sayımıyla İlgili Tavsiyeler

Vilayetin nüfusu muntazam bir şekilde kayda alınmadığı için çeşitli sınıflardan oluşan askerlerin celp ve cem'i müşkül bir hâl almaktaydı. Gerek vergilerin tahsilinde sağlayacağı kolaylık ve gerekse askerlerin sayısının tam tespitiyle onların düzgün bir şekilde celbinde sağlayacağı avantaj göz ardı edilemez. Bu yüzden mahalli mülkiye memurları ve redif askerlerinin katılımıyla nüfusun yeniden sayımı elzem görülmektedir. Çünkü buralarda doğruluğu kati olan bir nüfus defteri olmadığı için son savaşta³³ bölge nüfusunda meydana gelen değişikliklerin yansıtılacağı yeni bir nüfus sayımı olmazsa sorun katlanacaktır. Asker celbi ve vergi tahsilinin lüzumuna binaen bu işin yapılması gerekmektedir.³⁴

3.8. Aşiretlerin İskânıyla İlgili Tavsiyeler

Diyarbakır dâhilinde Tay ve emsali büyük aşiretlerden başka 10-15 kadar küçük aşiret sürekli göçebe halinde bulunduğunu ifade eden paşa bunların birbirleriyle muharip bir halde oldukları için halka zarar verdikleri oranda hükümeti de meşgul etmekteydiler. Bu aşiretlerden istifade etmek şöyle dursun,

³¹ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

³² BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

³³ 1877-1878 Osmanlı- Rus Savaşı kastedilmiştir.

³⁴ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

bunlar itaatkâr olan yerleşik ahaliyi da rahatsız etmekte ve türlü türlü fenalıklara sebebiyet vermekteydiler. Bunların iskânı çaresine bakılması yanında iskân edilmelerine kadar ahalinin bunların zulümlerinden muhafaza için Cezayir’de Fransızların ittihaz ettiği usule benzer şekilde düzenli askerlerin ve zaptiye müfrezelerinin bölgede sürekli gezdirilmesiyle asayiş ve huzurun teminine çalışılması gerekmektedir.³⁵

3.9. Asayişle İlgili Tavsiyeler

Layihada jandarmanın, polislerin ve atlı seyyar askerlerin ihtiyaçlarının düzenli olarak giderilmesi ve ücretlerinin arttırılması salık verilirken, icabında bunların yeni ateşli silahlarla da teçhiz edilmesini tavsiye edilmektedir.³⁶

Sonuç

Osmanlı Devleti 1877-78 Rus savaşı sonrasında siyasi anlamda Ermeni sorunuyla karşılaşmıştı. Bu yüzden bölgenin durumu hakkında ayrıntılı araştırma yaptırmak, adli, idari ve asayiş sorunlarını gidererek bölgede devletin otoritesini güçlendirmek amacıyla Abidin Paşa’yı Diyarbakir’e göndermişti. Abidin Paşa asayişini sağlamak için uyguladığı sert yöntemler yüzünden birçok şikâyet Babiâli’ye ulaşmıştı. Bunun üzerine Diyarbakir eyaletinde meydana gelen sorunlarla ilgili Ahmed Aziz Paşa bu sefer görevlendirilir. Paşa, gittiği Diyarbakir vilayetinde ve gerek çevre illerde yapılması gerekenleri belirlemiştir: Bu ise rüşvet ve haksız kazancın önüne geçilmesi, bunun için de yerel güçlerin zulümlerine engel olunmasıdır. Paşaya göre naehil kaymakam ve müdürlerin istihdam olunması sonucunda meydana gelen kötü yönetimlere karşı ahalinin padişahın adaletinden eşit şekilde yararlanması ve 15-20 yıldır kötü idarecilerin rehabetinden yararlanan mütegalibenin elini siyaseten çekmesi sağlanmalıdır. Ahmet Aziz Paşa bölgede adaletin tesisi için mahkemelerin nüfuzlu kişilerin ve özellikle eşrafın tesirinden kurtarılması gerekliliği üzerinde durur. Bunun için mahkemelere mahallinden aza seçilmemesi ve ihtiyacı kadar memurun “*Reis muavini*” namıyla istihdam edilmesini tavsiye etmiştir.

Layihada eğitimle ilgili olarak açılmasının çok masraflı olması nedeniyle *Mekteb-i İdadi’lerin* yerine rüştiyelerin ıslahının daha doğru olacağı, ayrıca *Mekteb-i İbtidaiye’si* olmayan kaza ve kasabalara da sıbyan mekteplerinin açılması ve buradaki görevli muallimlerin geçimi için bütçeden pay ayrılması üzerinde durulmuştur. Müfredat bağlamında ise rüştiyelerde eskiden beri okutulmakta olan derslere fen, inşa, kitabet ve fen usulü derslerinin ilave edilerek

³⁵ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

³⁶ BOA, Y_PRK_ŞD.1.13.3.3.

mezunlarına diploma verilmesini önerilmiştir. Bu okulların süresinin bir yıl uzatılarak buradan çıkacak çocukların her yerde aranan nitelikte yetiştirilmesini de elzem görmüştür. Layihada ıslahathanelerin ıslahı meselesi üzerinde de durularak muattal kalmış olan bu önemli eğitim kurumlarının yeniden açılması tavsiye edilmiştir.

Layihada kaymakamların maaşlarının çok düşük olduğundan bahsedilerek, bundan dolayı buraya dışarıdan muktedir adamların gelmediği, merkez idareleri kasabalarda olmayan müdürlüklerin lağvedilmesiyle onlardan artacak maaşların kaymakamlara tahsis edilmesiyle muktedir kaymakamların istihdamı önerilmiştir. Ahmed Aziz Paşa, valilerin yetkileriyle ilgili de çeşitli düzenlemeler önermiştir. Buna göre bölgede kanun hâkimiyetinin sağlanarak medeniyetin bu havaliye yayılmasına kadar valilerin yetkilerinin artırılması, hatta icabında askerî kuvvet kullanma salahiyetinin de valilere verilmesini uygun görülmüştür. Layihada bayındırlıkla alakalı Diyarbakir'le Harput arasındaki yolun acilen tamamlanması, oradan da en yakın iskeleye ulaşacak yolun güzergâhının belirlenmesi üzerinde durulmuştur. Layihada ziraatla ilgili tavsiyeler kapsamında arpa ve buğdaya göre ekonomik değeri daha yüksek olan pamuk ve afyon yetiştirmeciliğine çiftçilerin teşvik edilmesi vurgulanmıştır. Diyarbakir ile çevresinin iklimine uyumlu olan bu mahsullerin nakliyatının kıymetine nispetle pek hafif olmasından dolayı ekilmesinin bölgenin fakirlik ve tembellikten kurtarılmasına da hizmet edeceği layihada gösterilmiştir. Bölgenin kalkınması için buğdaya alternatif olarak şeker ekilmesi ve şeker fabrikalarının kurulması da önerilmiştir. Verimli topraklara sahip olan bölgede o yıl görülen kıtlıktan istifade etmiş olan 8-10 Diyarbakir'li tüccarın yönlendirilerek bir kumpanya teşkil edilmesi paşanın görüşleri arasındadır. Kıtlığın işaretleri hissedildiğinde tüccara toptan hububat satılmayıp muhtaçlara satılması, satış işinin düzenlenerek hile ve oyunlara meydan verilmemesi gibi ihtiyati tedbirler ciddi bir şekilde ele alınırsa aciz düşmüş olan halka büyük bir hizmet verilmiş olunacaktır.

Layihada son savaştan sonra bölge nüfusunda meydana gelen değişikliklerin yansıtılacağı yeni bir nüfus sayımının öneminden bahsedilmiştir. Asker celbi ve vergi tahsilinin lüzumuna mebni bu işin yapılması gerekmektedir. Layihada aşiretlerin iskânıyla ilgili de tavsiyelerde bulunulmuştur. Diyarbakir dâhilinde Tay ve emsali büyük aşiretlerden başka 10-15 kadar küçük aşiretin sürekli göçebe halinde bulunduğu, bunlar birbirleriyle muharip bir halde oldukları için halka zarar verdikleri oranda hükümeti de meşgul etmekteydiler. Bu aşiretlerden istifade etmek şöyle dursun bunlar itaatkâr olan yerleşik ahaliyi da rahatsız etmekteydiler. Ancak bunlar iskân edildikten sonra zulümlerinden

ahalinin muhafaza için Cezayir’de Fransızların uyguladığı şekilde askerlerin ve zaptiye müfrezelerinin bölgede sürekli gezdirilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

I.ARŞİV Kaynakları

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi

Yıldız Perakende Evrakı Şura-yı Devlet Maruzatı

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı [Y_PRK_ŞD.1.13.1.1];

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı [Y_PRK_ŞD.1.13.2.1];

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı, [Y_PRK_ŞD.1.13.3.2];

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı, [Y_PRK_ŞD.1.13.3.3];

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı, [Y_PRK_ŞD.1.13.4.1];

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı, [Y_PRK_ŞD.1.13.6.1];

Şûrâ-yı Devlet Maruzâtı, [Y_PRK_ŞD.1.13.7.1];

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, [Y_A_RES.12.46.1.1];

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı, [Y_A_RES.12.46.2.1];

II. Kaynak Eserler

Çanakçı, Halis, *Abidin Paşa'nın Notlarından Osmanlı Devleti'nin Son Yılları (1880-1906)*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2019.

Gencer, Fatih, *Merkeziyetçi İdari Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.

Hocaoğlu, Mehmed, *II. Abdülhamid'in Muhtıraları*, Kamer Yayınları, İstanbul 1998.

Oğuz, Mustafa, *II. Abdülhamid'e Sunulan Layihalar*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

Karal, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi: Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876-1907)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2011.

Kırmızı, Abdülhamit, *Abdülhamid'in Valileri Osmanlı Vilayet İdaresi 1895-1908*, Klasik yayınları, 2016 İstanbul.

Kodaman, Bayram, *Sultan II.Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1987.

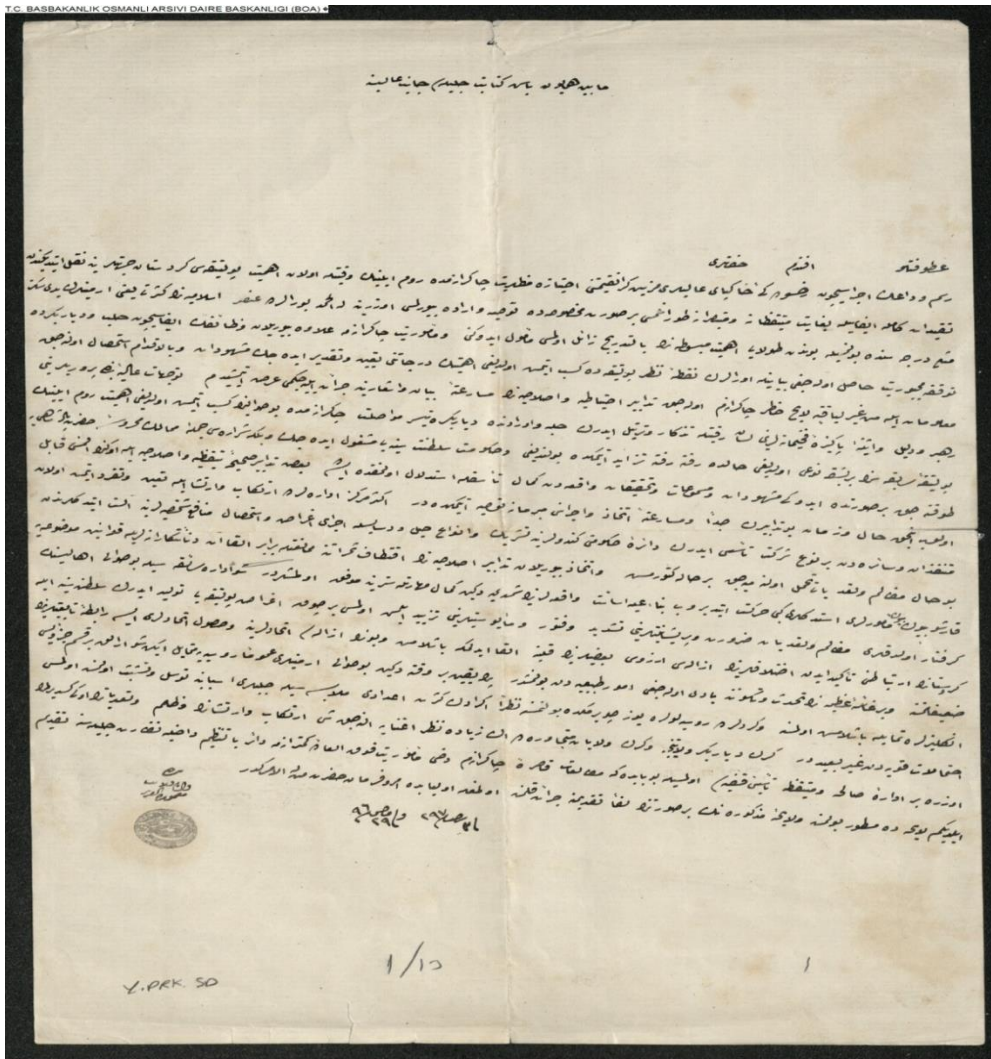
Kütükoğlu, Mübahat S, "Layiha", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, c.27, s.116-117,

Pala, İskender, "Abidin Paşa", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, c.1, s.310.

Savaş, Ali İbrahim, "Layihâ Geleneği İçinde XVIII. Yüzyıl Osmanlı İslahat Projelerindeki Tespit ve Teklifler", *Bilgi*, 1999, 9, s.88.

Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

Ekler

Ek-1: Vali Ahmet Aziz Paşa'nın Mabeyn-i Hümayun Başkıtabet dairesine 2 Recep 1297/10 Haziran 1880 tarihinde yazdığı arızası. (BOA. Y.PRK.ŞD.00001.00013.001)